менен коштоо сыяктуу белгилери кыргыздардагы алым сабак, табышмак айтыш сыяктуу түрлөргө өтө жакын экенин көрөбүз. Каракалпак элинин акындык өнөрүнүн поэтикалык салттары К.Базаровдун, Н.Давкараевдин (К.Базаров: 1988; Н. Давкараев 1959) эмгектеринде талдоого алынса, алтай фольклорундагы жанрлар жана, алардын жаралышын шарттаган өбөлгөлөр, оозеки поэтикалык чыгармачылык С.С.Каташтын эмгектеринде(С.С.Каташ: 1984; 1987) изилдөөгө алынып, импровизациялык өнөр алтай фольклорундагы архаикалык өнөр экендиги белгиленген.

Айтыш Түркиялык түрктөрдө дагы тарагандыгын көрөбүз. Алар бул түрдү "атышмалар" деп аташат. Аты эле айтып тургандай түрк айтыштары сөз аркылуу "атышып", өнөр жарыштыруу максатын көздөгөнү көрүнөт. Түрк атышмаларынын салты боюнча ортого үч акын (озан) чыгып, колундагы аспабы (сазы, багдарламасы) менен ачып, айтышты баштайт. Андан соң кийинки акындарды сыноо, ага табышмак айтуу, мүнөз кемчиликтерин көрсөтүү же мактоо, кылган жакшы иштерин даңазалоо сыяктуу ырларын ырдашат. Түркиялык атышмаларды аткаруучу акындар (озанлар) бири арык, экинчиси орточо, үчүнчүсү семиз болуп чыгып, юморлуу сындарын ырга кошот. Мындан улам көрүүчүлөр күлкүгө канып, ар бири өзү колдогон акынына кол чаап кубаттайт. Кимисинин сөзү курч, сүрөттөөлөрү таамай болсо ошол акын жеңишке жетишет. Акындар табият, мезгил, өмүр, дин сыяктуу түбөлүктүү темалардан собол салууга дагы акылуу. Бул белгилер кыргыздардын айтыш өнөрүнө жакын салттар экенин эске алсак анда, түрк жана кыргыз айтыштарынын түбү бирге элдин көөнө көркөм салттары экенин байкайбыз. Түркиялык түрктөрдүн атышмалары дагы илимде өзгөчө сөз кылууга арзып, атышмалардын бир канча тематикалык түрлөрү Огузхан Айдындын диссертациялык ишинде талдоого алынган (Oğuzhan Aydin: 2010). Ал эми ар бир акындын чыгармачылыгындагы айтыштардын орду мааниси тууралуу кеп кылып, айтыштардагы өздүк чеберчиликти талдоого алган Назан Кутлусойдун эмгеги (Nazan Kutlusoy: 2006) түрк айтыштарынын идеялык-тематикалык өзгөчөлүктөрүн аныктаган изилдөө экенин көрсөтүүгө болот. Бул эмгектер ар бир түрк элиндеги импровизациялык өнөрдүн маани маңызын аныктап, жанрдык бөтөнчөлүктөрүнө иликтөө жасаса Т. Ковальскийдин эмгегинде (Ковальски: 107-б.) түрк элдеринин поэзиясынын формалары салыштырма-типологиялык ыңгайда изилдөөгө алынган. Айтыш жана анын айрым элементтеринин тектеш элдерде таралышы ошол элдердин турмуштук жалпылыгына, акындык өнөрдүн же чыгармачылыктын ал элдердин күнүмдүк турмушунда өзгөчө мааниси бар экендигин көрсөтүп турат. Ал эми канатташ жашаган казак элиндеги айтыс жана кыргыздардын айтышында өзгөчө белгиленген айырмачылыктар аз. Казак фольклор таануусунда айтыштарды илимий талдоого алуу биздикине салыштырмалуу ат чабым алдыга кеткендигин көрүүгө болот. Казак айтыштарын талдоого алуу М.Ауэзов, С.Мукановдун илимий эмгектеринен башат алып, андан бери С.Сейфулиндин "Казактын эски адабият нускалары" (1 жыйнак, Алматы: Казакстан басмасы, 1931. – 152-б.), Е.Ысмайыловдун "Акындар" (-А.:

Казмемкөркемедбас, 1956), К.Жумажановдун “Фольклорная и индивидуальная традиция в акынской поэзии” (Дисс.к.ф.н. – А., 1984) акындык өнөрдүн салттары жана жаңычылдык маселелери, казак айтыс өнөрүнүн башаты, акындардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү тууралуу кенен илимий талдоолор болгон. Мындан башка Х.Досмугамед уулунун, А.Байтурсуновдун, М.Габдуллиндин Б.Кенжебаев, А.Коңуратбаев, З.Ахмедов, М.Каратаев, М.Жармугамедов, С.Садырбаев ж.б эмгектеринде айтыш өнөрүнүн табияты, идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү, өнүгүү эволюциясы, чыгармачылыктагы жалпылык жана жекелик өңдүү маселелер талдоого алынган. Айталы, М.Жармугамедовдун “Казак поэзиясындагы айтыш жанры: теги менен дамуы” (-Алматы, 2001) деген доктордук диссертациясында төкмөлүк өнөр менен айтыштын карым-катышы, кайымдашуулар, кагышуулар, айтыштагы тарых жана көркөм чындык, айтыш менен мезгил жалгаштыгы, айтыштын көркөмдүк маселелери сыяктуу маселелрин талдоого алат. Казак айтыштарынын теги менен өнүгүшүн изилдеген бул эмгек казак эли үчүн керек жана зарыл иш болгондур. Бирок ошондой болсо дагы, казак элинин айтыштарынын изилденүү тарыхын жазууда автор белгилүү түркολог В.В.Радловдун түрк элдеринин көркөм туундулары тууралуу жазылган белгилүү эмгеги (Радлов: 1870) тууралуу жазып жатып кыргыздар деп жазылган аныктаманы “кыргыздар, бұдан былайғы жерде біз қазақтар деп аламыз” (Жармұхамедұлы: 2001, 19-б.) – деп бурмалап алып, кийинки шилтемелердин баарын казакка оодарып алышы өтө олдоксон иш болгон. Албетте, айтыш менен айтыс жанрдык жактан, аткарылышы, кылымдарга уланышы, салтуу ыкмалары жагынан окшош жанр экени талашсыз. Бирок, ар бир элдин жеке мүнөзүнө жараша айырмачылыктары да жок эмес. Мисалы, тилдик өзгөчөлүктөр, комуз же домбура менен коштоо ж.б. Булар эки элдин улуттук өзгөчөлүктөрүнө жараша келип чыккан айырмалар. Мына ушундай улуттук жеке мүнөздөрдү унутта калтырып, бир улутту экинчиси менен айыр баштоо илимдеги кечирилгис күнөө деп баалоого болот.

Казак фольклор таануусунда айтыш жанрын жиктеп талдоого орун берилген. Жиктөөлөрдүн көбү окшош же үндөш болгон. Адабиятчы К.Жумалиев айтышты көркөм чыгармачылыктагы башка жанрларга салыштыра келип, Б.Кенжебаевдин чоң-чоң айтыштарды “өлөң менен жазылган роман” деген пикирин, Е.Ысмаиловдун айтышты сюжеттүү романга жакындаштыруусун аша чапкандак катары баалайт.

Казак элинде айтыштар адабий көркөм туунду катары гана талдоого алынбастан бул өнөрдүн лигвомаданий, этномаданий бөтөнчөлүктөрү, публициятикалык сыпаты түрдүү алкакта каралып, айтышты изилдөөнүн чектери кенейгенин көрөбүз. Айталы, К.А.Кусманованын “Маданияттагы улуттук стереотип: айтыштын лингвомаданий сүрөттөлүшү” (-Алматы, 2010-ж.) деген доктордук диссертациясында XIX кылымдагы улуттук стереотиптер жана айтыштын этномаданий, лингвомаданий мүнөзүн иликтенип, маданият

менен тилдин этностун дүйнөтаанымынын, тилдик биримдүүлүгүнүн жана ойломунун күзгүсү экенин айтыштын мисалында кең кесири талдап берет.

Айтыш ар бир элдин улуттук руханий маданиятын, коомдук турмушун, тилин жана жашоо мүнөзүн аныктаган жанр. Анда турмуш чындыгы көркөм сүрөттөлүп, социомаданий абалдардын (ситуациялардын) конкреттүү-тарыхый маңызы чагылдырылган. Айтыштын мына ушул сапаттары К.Д.Асановдун "Айтыш өнөрүнүн публицистикалык сыпаты" (-Алматы, 2010-ж.) деген докторлук диссертациясында талдоого алынып, айтыштын коомдук ролу кеңири планда, илимий анализден өтөт. Ал эми айтыштын эгемендик жылдардагы өрүшү, эгемендик темасынын айтыштарда көркөм чагылдырышы, көркөм чындык жана айтыш сыяктуу маселелерди талдоого алган Ш.С.Койлыбаевдин "Казыргы айтыштын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү" (Астана, 2009-ж.) деген кандидаттык диссертациясы айтыштын XXI кылымдагы өнүгүшүн, эгемендик жылдардагы айтыштардын идеялык-тематикалык багытын, эгемендиктеги сөз эркиндигинин айтыштарга тийгизген таасирин кеңири планда талдоого алган.

Кайсы гана элдин көркөм адабий чыгармасы болбосун ал ошол элдин менталитетин чагылдырып, улуттук дүйнөтаанымын аныктап турат. Казак калкынын XIXкылымдын акыры XXкылымдын башындагы коомдук абалы, көркөм ойлоосу жана улуттук өзгөчөлүктөрүнүн акындар чыгармачылыгында асыресе, айтыштарда көркөм чагылышын талдоого алган Т.Ш.Өмүрбаеванын "Акындык поэзиядагы улуттук сыпат жана көркөм ойлоо"(-Алматы, 2010) деген кандидаттык диссертациясы жазылды. Эмгекте төкмөлүктүн улуттук-этнографиялык өзгөчөлүктөрү, акындар айтышынын улуттук дүйнөтааным болмушу менен көркөм ойлоодогу негизги көрсөткүч экени белгиленип, андагы тарыхый-реалисттик сүрөттөөлөргө улуттук эстетиканын ченемдеринен баа берилген.

Айтыш өнөрү – байыркы мезгилде элдик театрдын элементтерин өз ичине камтып, элдин эстетикалык табитин канаатандырып келген өнөр. Ал элге жагымдуу, куюлушкан уйкаштуу, мазмундуу келип, айрым бир коомдогу терс көрүнүштөрдү ашкерелөөчү сатиралык, юмордук элементтерге бай. Мына ушул сатира менен юмордун айтыш өнөрдүндөгү ордун, аны акындын айтыштагы негизги оюн жеткирүүдөгү кызматын, жалган айтыш жана мысал айтышты, кара өлөң жана кагышууларды берүүдөгү ролун изилдөөгө алган Б. Имашевдин кандидаттык диссертациясы (Имашев: 2006) казак айтыштарынын бир өзгөчөлүгүн ачып берген изилдөө болгон деп айтууга болот. Казак фольклорундагы, казак адабият таануусундагы айтыштарды илимий талдоого алган чоң-чоң изилдөөчүлөрдүн эмгектеринен сырткары айтыш тууралуу түрдүү багытта жазылган жогоруда белгилеген диссертациялык изилдөөлөр казак фольклор таануусунда жана адабият таануусунда бул теманын түрдүү багытта, түрдүү багытта изилденип жатканын көрсөтүп турат.

АДАБИЯТЛАР

Асанов К.Д. (2010) *Айтыш өнөрүнүн публицистикалык сыпаты.* Ф.и.д. окум. дараж. изд. алуу үч. жазылг. дисс –Алматы.

Базаров К. (1988) *Народное поэтическое творчество туркмен Каракалпакий.* Дисс.к.ф.н. – Ащхабад; Давкараев Н. (1959) *Очерки по истории дореволюционной Каракалпакской литературы.* -Ташкент: Изд. НАН Узб. ССР, 222 с.

Давкараев Н. (1959) Очерки по истории дореволюционной Каракалпакской литературы, -Ташкент: Изд. НАН Узб. ССР, 222 с.

Жармұхамедұлы М. (2001) *Қазақ поэзиясындағы айтыс жанры: тегі мен дамуы.* Ф.и.д. ил дараж. алуу үчүн жазылг. диссерт. – Алматы.

Имашев Б. (2006) *Айтыштагы сатира жана юмор.* Ф.и.к. оку.дараж.изд. алуу үч. жазылг. диссертация. – Астана.

Каташ С.С. (1984) *Архаические жанры Алтайского фольклора.* Дисс.к.ф.н. – Т.; Каташ С.С. (1987) *Специфика жанров Алтайского фольклора.* Дисс.д.ф.н., - Т.

Ковальский Т. *Исследования о форме поэзии тюркских народов.* ФИЯЛ. Инв. 171. 107-б.

Кусманова К.А. (2010) *Маданияттагы улуттук стереотип: айтыштын лингвомаданий сүреттөлүшү.* Ф.и.д. окум.дараж.изд. алуу үч. жазылг. дисс. -Алматы.

Кушмаков М. (1984) *Проблемы традиции и импровизации.* Автореф. дисс. к.ф.н. – Т.; Сарымсаков Б.И. (1987) *Узбекский обрядовый фольклор и его жанровый состав (генезис, поэтика).* Дисс.к.ф.н. – Т.; Мусакулов А. (1984) Терма в узбеском фольклоре. Дисс.к.ф.н., -Т.

Койлыбаев К.С. (2009) *Казыргы айтыштын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү.* Ф.и.к. оку.дараж.изд. алуу үч. жазылг. дисс. – Астана.

Мусакулов А. (1984) Терма в узбеском фольклоре. Дисс.к.ф.н., -Т.,

Мухаммадиев Р. (1961) *Аския. Острословие жанр узбекского народного творчества.* Автореф. дисс. к.ф.н. – Т.

Nazan Kutlusoy (2006) *Buruklu aşik kul Mustafa hayati – Şiirleri* –Atişmalari-halk hikayeciliği derleme-inceleme. Yuksek lisans tezi. – Adana.

Носиров С. (1990) *Творческое и исполнительское мастерство в узбекском народном творчество.* Дисс.к.ф.н. – Т.

Oğuzhan Aydin (2010) *Gunumuz aşiklik geleneğinde atişma ve atişma ornekleri.* - Ankara.

Өмүрбаева Т.Ш. (2010) Акындык поэзиядагы улуттук сыпат жана көркөм ойлоо. Ф.и.к. оку.дараж.изд. алуу үч. жазылг. дисс. – Алматы.

Радлов В.В. (1870) *Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи.* Часть 3, СПб. Типография Императорской АН, 737 с.

Сарымсаков Б.И. (1987) *Узбекский обрядовый фольклор и его жанровый состав (генезис, поэтика).* Дисс.к.ф.н. – Т.

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ЖӘНЕ ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЕЛ БІРЛІГІНІҢ ЖЫРЛАНУЫ/ KAZAKH KHANATE AND THE POETRY Of ZHYRAUS UNITY OF THE COUNTRY

Құдайберген МӘМБЕТОВ*

Түйіндеме

Мақалада Қазақ хандығы тұсында елдің тұтастығы мен бірлігін, мемлекеттілігін жыр жолдары арқылы танытқан Ақтамберді, Тәтіқара, Үмбетей, Бұқар жырау, Көтеш, Шал ақындардың шығармаларына шолу жасалған. Алғаш қазақ хандығы құрылған жылдардан бастап, жалпыхалықтық руханияттың табиғи дамуына негіз қаланды. Халық рухының ұшқыны жыраулардың, ақындардың, сазгерлер мен айтқыш абыздардың жүрегінде тұтанып, жалындай бастады. Хандық дәуірдегі ұлттың шығармашылығында шынайы қазақ руханияты қалыптасып дамыды. Қазақ хандығы дәуіріндегі жыраулар поэзиясы – қазақтың төл әдебиетіндегі дидактикалық дәстүрдің көркем арнасы.

Елге ұйытқы, ер-азаматқа ақылгөй болған жыраулар қазақ поэзиясының болашақта ұмтылар бағыт-бағдарын, идеялық тұғыры мен көркемдік биігін де айқындап кетті. Қазақ хандығы дәуіріндегі сырт жауларға қарсы күрес, ерлік мотиві Ақтамберді, Тәтіқара, Үмбетей, ал қазақ даласында болған кейбір өзгерістер негізінен Бұқар жырау шығармашылығынан өз көріністерін тапқан.

Кілт сөздер: бірлік, жырау, Қазақ хандығы, жыраулар поэзиясы, ел бірлігі.

Abstract

The article analyzes the work poets Aktamberdy, Tatikara, Umbetov, Boucard zhyrau Kotesh Shala and the unity of the country during the Kazakh Khanate. The basis of national unity had been mortgaged to the time of formation of the Kazakh Khanate. The germs of spiritual unity of the people were picked up poets, musicians, Abyz and others. In the period of the Kazakh Khanate spiritual unity is reflected in the national works. Poetry zhyraus period Kazakh Khanate is didactic tradition of Kazakh literature. Zhyrauy identified areas of Kazakh poetry in the future, the foundations of ideas and artistic heights. In the works Aktamberdy, Tatikara, Umbeteya main motive is to fight against external enemies and courage of defenders, and in the work Buhar zhyrau - changes in society.

Keywords. Unity, zhyrau, Kazan Khanate, poetry of zhyraus, unity of the country.

Қазақ мемлекеттілігі төңірегінде талай қызу пікірталас болғаны белгілі. Тарихшы болмаса да, Ресей президенті Путиннің «Қазақтарда шекара да, мемлекет те болмаған» деген сыңар жақты, таяз пайымдары тым тереңде жатқан тарихымызға әлі де тыңғылықты зерттеулерді қажет ететіні айқын мәселе.

Тарихшыларымыз Қазақ мемлекеттілігі туралы бір байламға келе алмай жүргенде Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Қазақтың мемлекеттілігінің тарихы Керей мен Жәнібек 1465 жылы алғашқы хандық құрған кезден бастау

* филология ғылымдарының кандидаты, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері Түркістан-Қазақстан/ Candidate of Philology, International Kazakh-Turkish University named Kh.A.Yasawi, Senior scientist of the Research center of Turkology, Turkestan-Kazakhstan.